

Biblioteka

JANUS

EDGAR MORIN

O esteticici

Naslov izvornika

Sur l'esthétique

© ÉDITIONS ROBERT LAFFONT, S.A., PARIS, 2016

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14

E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-32-2

Edgar Morin

O ESTETICI

S francuskoga preveo i pogovorom popratio

Rade Kalanj

Zagreb, 2017.

zbilje; začudnosti što je iz nje crpimo daju nam energiju da se suočimo s okrutnošću svijeta.

Napokon, poezija života kao procvat, zajedništvo, punina, izmiče rasonodi. Ne spašava nas od smrti, ali, s ljubavlju koju uključuje i koja nju uključuje, jedini je istinski odgovor smrti.

ESTETIKA I KULTURA

┌ Riječ „kultura“ pojmovni je kameleon.

Postoji visoka kultura, s beletristikom, s fikcionalnom i nefikcionalnom književnošću, kanonskom klasičnom glazbom, teatro...

Postoji kultura u etnografskom smislu: to je kultura nekog naroda, njegovi rituali, njegovi običaji, njegova vjerovanja...

Postoji kultura u antropološkom smislu: to je ono što nije urođeno, ono što se mora naučiti, tehnike, umijeća...

U svim definicijama kulture susrećemo estetiku. Ona je antropološki prisutna u svim društvima. Prisutna je i etnografski u onome što se naziva narodnom kulturom, s njezinim užicima i njezinim rasonodama.

Ona je prisutna i u „masovnoj kulturi“ ili medijskoj kulturi, to jest kulturi visokonakladnog tiska, ilustriranih časopisa, televizije, a od sada i interneta koji se osamostaljuje postajući kulturnim mikrokozmosom.

Ona je bitno svojstvo visoke kulture koja je, kao što smo vidjeli, počela uključivati ono što je odbacivala kao potrošačke proizvode za manje kultiviranu publiku i koja film, fotografiju, animirani film, televizijske serije odsad priznaje za umjetnost.

Vidjet ćemo da estetika može jako pridonijeti obnovi i obogaćivanju kulture humanističkih znanosti, neodvojive od humanističke kulture.

Umjetnost i estetika kao sredstva spoznaje

Romani, film, teatar, glazba pružaju nam ne samo estetski osjećaj nego i spoznaju.

Antonio Damasio jasno je pokazao da svaka spoznaja sadrži emociju. Recipročno, svaka estetska emocija može sadržavati spoznaju.

Hladna nas spoznaja ostavlja hladnima: učiti možemo samo ako uživamo, ako imamo sklonost, emociju. Dobar nam profesor daje volju za učenje, užitak i radost spoznaje. Može se reći da se spoznaja hrani afektivnošću i da se afektivnost hrani spoznajom.

Hegel je na sebi svojstven način govorio: „Umjetnost je ono što svijesti otkriva istinu u osjetilnom obliku.“ Zahvaljujući toj osjetilnosti otkrivamo i raspoznajemo naše najdublje istine.

Preko estetske osjećajnosti mi otkrivamo, učimo se spoznavati svijet, posebno ljudski svijet u njegovoj vlastitoj

prirodi u kojoj je zbilja satkana od imaginarnog, a imaginarno satkano od zbilje. Jer, kao što smo vidjeli, umjetnost i estetika imaginarno hrane zbiljskim i zbiljsko hrane imaginarnim.

Otkrivamo svijet unutarne ljudskosti, to jest naših subjektiviteta, a i svijet izvanjske ljudskosti, ljudskosti drugih mentaliteta i drugih kultura, koje sve više otkrivamo zahvaljujući romanu i filmu. Globalizacija književnosti i filma otvara našem senzibilitetu i našoj spoznaji raskošnu i raznovrsnu baštinu. U univerzumu postoji začudno umjetničko i kulturno bogatstvo i mogli bismo zajednički u njemu uživati.

Toliko sam začuden onim što je japanski pisac Šimizu Takajoši izjavio o svom otkriću remek-djela Dostojevskog te bih mogao reći: „Dok sam čitao roman *Zločin i kazna*, bio sam njime dirnut kao nikada u životu. Bilo je to kao da me udario grom usred pustinje... Moj je doživljaj bio toliko dubok i bogobojazan te mi se učinilo nemogućim da je riječ samo o moći koju posjeduje umjetnost.“ Ovdje je na djelu univerzalnost umjetnosti.

Uzmimo i primjer arapske glazbe. Još prije sedamdeset godina ta nam se glazba činila bizarnom i smiješnom. Njezinu su priznanju prethodile posredničke studije: u Francuskoj je Enrico Macias, povratnik iz Alžira, prvo uveo orijentalne ritmove u šansone, potom se naša kultura proširila i zapadne su uši otkrile umjetnike kao što su Ferid al-Atraš, produhovljena Umm Kulsum, zatim libanonska pjevačica Fejruz. Od tada u Francuskoj za

arapsku glazbu postoji publika koja nije samo magrep-skog podrijetla.

Isto tako, sitarist i skladatelj Ravi Shankar kod nas je popularizirao indijsku glazbu. Japanska glazba, koja se može učiniti krajnje monotonom, kad u nju uđemo postaje čarobnom.

Estetska univerzalnost

Veliki nas romani upoznaju s osjećajnom stranom ljudskih bića, njihovim odnosima s drugima, na bogatiji način nego humanističke znanosti. Oni u sebi nose ne samo psihološku i sociološku dimenziju nego i onu povijesnu, političku i filozofsku.

Roman se dotiče brojnih načina na koje ljudi žive svoje odnose, svoje sukobe, svoj privatni i javni život. Ti egzistencijalni, subjektivni aspekti nevidljivi su u humanističkim znanostima. Katkad čak u pojedincu otkrivamo svojevrsan kozmos, kao kod Faulknera. Ili pak, kao kod Dostojevskog, susrećemo mnoštvenost, nepostojanost, protuslovlja.

U romanu, kazalištu i u filmu shvaćamo da je *Homo sapiens* u isti mah *Homo demens*, da je *Homo faber* u isti mah *Homo mythologicus*, da je *Homo economicus* i *Homo ludens*, da život može biti zastrašno prozaičan ili zadivljujuće poetičan. Kod pojedinaca vidimo obilježje naslijeđa (Rougon-Macqartovi, Karamazovi) i u tome vidimo obilježje društva.

Konkretno osjećamo da zasebni pojedinci u sebi nose nešto od univerzalnog i u pojedinačnoj sudbini otkrivamo ljudsku sudbinu.

Dugo se promišljalo kako zasebna umjetnost, proizišla iz zasebne kulture, iz ponekad posve iščezlog društva kao što je Atena petog stoljeća prije Krista ili faraonski Egipat, može potaknuti estetski doživljaj i divljenje u drugim civilizacijama, među kojima je prije svega naša. Sâm se Karl Marx suočio s tim paradoksom, ali ga nije razumio. Danas kulturna globalizacija neprekidno pokazuje da neko zasebno djelo, povijesno i kulturalno smješteno u određeni kontekst, može biti univerzalno estetski cijenjeno, jednako kao i neki lik romana ili stranog filma, jer zasebno djelo može u sebi nositi univerzalnost ljudske sudbine.

Temelj tog paradoksa je antropološki. Ljudskost je u isti mah i jedna i raznolika. Nepobitno ljudsko jedinstvo proizvodi raznolikost pojedinaca i kultura. No ta raznolikost ne potire mentalno i afektivno jedinstvo svih ljudi. Svi se, bez obzira na svoje podrijetlo i kulturu, mogu smješkat, mogu se smijati, mogu plakati, to jest radovati se, biti sretni, patiti.

Sve nam to omogućuje priznavanje potpune ljudskosti i značajki takozvanih izvornih, autohtonih naroda, u njihovim umijećima, njihovim znanjima, njihovim umjetničkim i kulturnim formama.

Ljudsko razumijevanje u drugome, strancu, u drukčijemu prepoznaje zajednički identitet u mogućnosti patnje i sreće te istodobno razliku u karakteru, vjerovanjima, običajima.

No, kao što smo vidjeli, estetsko sudjelovanje u romanu, kazalištu, filmu istodobno potiče razumijevanje i priznavanje razlika. Mi u potpunosti živimo epopeju *Sedam samuraja* s kojima smo bliski kao braća, iako smo svjesni da je riječ o feudalnom Japanu. Isto vrijedi za našu bliskost s mrtvom kraljicom Kleopatrom i njezinim ljubavnikom Markom Antonijem, iako nas od drevnog ptolomejskog Egipta dijele stoljeća i golema razdaljina.

Estetika bi mogla igrati značajnu ulogu i u razumijevanju među ljudskim bićima planetarne ere. Ali ona je igra samo s vremena na vrijeme, munjevito, strelovito, i ljudsko se razumijevanje ne uspijeva u njoj ukorijeniti. U školsku i sveučilišnu nastavu svih zemalja nedvojbeno treba uvesti obrazovanje o ljudskom razumijevanju,³⁰ koje je potpuno nedostatno.

Velika djela presijecaju vrijeme, kontinente, zemlje i, kad bi se njihove ideje u nama ukorijenjivale mogli bismo jedni druge razumjeti.

Ono što nedostaje u humanističkim znanostima jest spoznaja ljudskog u njegovoj kompleksnosti.³¹ Ljudsko je, naprotiv, razmrvljeno i raspodijeljeno među disciplinama. Roman objelodanjuje ljudsku kompleksnost.

On prikazuje ljudski život uronjen u međuodnose i interakcije, život uronjen u vrijeme, mjesto i društvo *hic et nunc*. To je upravo ono što nam vraćaju veliki romani o

30 Usp. Edgar Morin, *Les Septs Savoirs nécessaires à l'éducation du futur*, Seuil, 2000.

31 O ljudskoj kompleksnosti, v. Edgar Morin, *Le Paradigme perdu: la nature humaine*, Seuil, 1970.

kojima smo govorili, od Balzaca do Musila i Prousta – život u fizičkom i biološkom smislu riječi. Roman nas nezamjenjivo poziva na čarobnu i očaravajuću spoznaju stvarnosti. Naravno, postoji komplementarnost s humanističkim znanostima – antropologijom, poviješću, sociologijom, ekonomijom, psihologijom – koje su razdvojene u discipline, ali koje roman ujedinjuje u svojoj interdisciplinarnoj, zapravo transdisciplinarnoj naravi.

Dakako, postoji bijeg od neposredne stvarnosti u estetsku participaciju, kao prilikom gledanja filma. Ali u tome se otkriva i uči zbiljski svijet. Jedna vrlo lijepa rečenica Franza Liszta kaže nam: „Umjetnosti su najpouzdanije sredstvo da pobjegnemo od svijeta; one su i najpouzdanije sredstvo sjedinjenja s njim.“

Bio sam usamljeni adolescent i siročić i život sam učio bježeći u knjige, Balzaca, Tolstoja, Dostojevskog, Zolu, kao i u filmove Pabsta, Langa, Claira. U Dostojevskom sam otkrio kompleksnost ljudskog bića, bijedu poniženja, mogućnost iskupljenja. U knjigama i filmovima otkrio sam vlastite istine.

Ustvari, istinski subjekt antropologije, ljudsko, u razmrvljenim se humanističkim znanostima pronalazi tek djelomično, ali u velikom romanu ono je prisutno u svim svojim dimenzijama, individualnim, subjektivnim, obiteljskim, spolnim, oniričkim, imaginarnim, društvenim, religijskim, skeptičkim, ekonomskim, povijesnim. Tema romana jest čovjek i čitati ga najbolji je uvod u spoznaju sebe samih kao ljudskih bića.

Mladenaštvo i umjetnost

Mladenaštvo je najpogodnije razdoblje za spoznajne vrline estetike i umjetnosti. U toj dobi stremljenja, traganja, pobuna, između čahure djetinjstva i integracije u svijet odraslih, vriju stremljenja nepatvorenom životu. Riječ je o traganju za drugačijim, slobodnijim a u isti mah društvenijim životom u kojem bismo se istodobno mogli individualno realizirati i integrirati se u bratstvo. To je doba potrage za istinama.

Kad adolescent traži svoje istine putem filma ili knjige, što je bio moj slučaj, on može naići na otkriće onoga što je tražio ne znajući da to traži. Djelo koje ga je dirnulo obilježiti će ga za cijeli život i on će cijeloga života sačuvati otkriće koje ga je zasljepilo u godinama čitanja.

Poezija i književnost romantizma izrazile su antropološka stremljenja koja vriju u mladenaštvu i poslije se gase.

U devetnaestom stoljeću, usuprot europskoj civilizaciji sve podložnijoj novcu, tehnici, osvajačkom i prisvajačkom duhu, ustali su mladenački pjesnici i pjesnikinje preuzimajući stremljenja i muke ljudske duše. Shelley, Keats, Büchner, Novalis, Hölderlin, Nerval, Rimbaud izražavaju beskrajna stremljenja mladenaštva, baš kao i njegove pobune. Već sam odavno želio napisati knjižicu o Rimbaudu koja bi se zvala *Tajne mladenaštva*. Napravio sam bilješke, ali nisam nastavio. Naslov mi je nadošao po lijepoj knjizi *Tajne zrelosti* Hansa Carosse.³² I držim da svako doba ima svoje tajne. Rimbaud

³² Hans Carossa, *Le Secrets de la maturité, extrait du journal d'Angermann*, Stock, 1941.

je na izvanredan način izrazio stremljenja i pobune koji su se kolektivno očitovali tijekom dvadesetog stoljeća i koji će se ponovno očitovati.

Ne otkrivaju samo mladenački geniji duboka ljudska stremljenja i stvaraju novi način izražavanja, snažniji i intimniji. Otkrivaju ih i umjetnici u dubokoj starosti koji se, u svojim završnim djelima, oslobađaju konvencija kojima su se još pokoravali u djelima svoje zrelosti i šalju nam poruku krajnje kreativnosti. To vrijedi za slikarstvo kasnog Turnera, zatim posljednji Beethovenovi kvarteti, posljednja Monetova djela. Ta djela iskaču iz kolosijeka, idu preko očitih normi, s onu stranu sklada, s onu stranu ljepote, i uvode nas u uzvišeno.

Napokon, dolazim do onoga što je najvažnije, a što je Adorno uočio u svojoj *Estetičkoj teoriji*: „Umjetnost je sredstvo kojim se patnja dovodi do izraza.“ U hladnom racionalnom diskursu umjetnost je nedostižna. Uzvišeni dar umjetnosti omogućuje estetizaciju boli, to jest omogućuje nam da je osjetimo u njezinoj jačini istodobno nam pružajući užitek u njezinu izrazu.

U zbilji nas potresa patnja zbog nas i zbog naših bližnjih, ali prebacujemo je na druge, zaboravljamo. U životu izbjegavamo sve što je patnja, no estetika nam osvještava nevolju i njezinu težinu. U kinu, u kazalištu, dok čitamo možemo je gledati u lice i osjetiti duboku sućut. Patnja humanizira gledatelja i čitatelja, nažalost efemerno.

Općenitije, velika nam umjetnost pruža estetski doživljaj koji nam dopušta da ljudskoj tragediji gledamo u lice,

omogućujući nam u isti mah da je podnesemo i da joj se suprotstavimo.

Adorno također piše: „Umjetnost je sredstvo kojim bi jedva svijeta dolazi do glasa.“ Dobar je taj glas koji me prožeo kada sam u dvanaestoj ili trinaestoj godini vidio Pabstov film *Opera za tri groša*. Adorno je zanemario da film može biti najsnažniji otkrivač ljudske bijede.

Misao u velikim djelima

U velikim umjetničkim djelima uvijek postoji neka misao. Ona može biti formulirana u romanu kao u *Jeanu Baroisu* Rogera Martina du Gard, Malrauxovoj *Nadi*, *Igri staklenim perlama* i *Siddharthi* Hermanna Hessea, može mu davati eksplicitan smisao kao u *Bjesovima* Dostojevskog, a može biti i implicitna kao u Cervantesovu *Don Quijoteu*.

Ponekad se misao, površinski nevidljiva, pojavljuje tek pri dubljem pogledu. Primjerice, u velikoj fresci u Sikstinskoj kapeli gdje Bog stvoritelj pruža ruku prema ruci Adama koji čeka život i čije oči širom otvorene još ne vide, Bog je kao na oblaku, anđeli lebde oko njega, i on drugom rukom drži ruku ženskog stvorenja koje je bez krila, očito nije anđeo, što navodi na pomisao da je Michelangelo želio pokazati da je stvaranju, pa i onome božanskom, potreban ženski princip.

U svoju knjigu *Moji filozofi* usudio sam se uvrstiti Beethovena jer on je ponekad kratkom naznakom izravno

izrazio smisao djela. Tako je *Eroica* posvećena osloboditeljskim herojima; smisao *Fidelia* posve je eksplicitan kao i smisao *Ode radosti*, no čini mi se da je prvi takt Devete simfonije svojevrstan glazbeni analogon stvaranju svijeta (možda mu proizvoljno pridajem taj smisao) i da nam upućuje poruku obnove, uzimajući kao konačnu početnu temu stvaranja. Napokon, ono što je Beethoven upisao u partituru svoga posljednjeg kvarteta nosi u isti mah prosvjetljujući i mračni smisao: „*Muß es sein? Es muß sein! Es muß sein!*“ „Je li ovaj svijet moguć, može li se ovaj svijet prihvatiti?“ Odgovor je: „Da, ako ga se želi promijeniti, valja ga prihvatiti.“ Svaka se pobuna protiv svijeta temelji na prihvaćanju svijeta.

Ne postoje samo velike misli: ima očitih istina, koje su postale banalizirane, nevidljive, koje snažno iznova procvjetaju u šansoni Edith Piaf, primjerice u stihu „bez ljubavi nismo ništa“, ili pak u profinjenom stihu što ga izriče Bob Dylan: „*He who's not busy being born is busy dying*“, tko nije zaokupljen rađanjem, zaokupljen je umiranjem.

Postoji, još dublje, ono što nam kaže Patrick Chamoiseau: „Veliki umjetnici, velika djela, uvijek će postavljati otvorena vrata na horizont bez horizonta nemišlivo. I upravo mi se to čini važnim u umjetničkoj gesti. Ne ponuđeno značenje, ta nevolja koja nas ohrabruje, već doista vrata koja se otvaraju, koja se nikada više neće zatvoriti i koja će nam neprestano prenositi energije zamislivo-nemogućeg.“

Ljudsko razumijevanje

Estetsko nas sudjelovanje čini boljima, s jedne strane zbog toga što ono bolje u nama dolazi do izražaja u očaranosti i udivljenju: biti sposoban za očaranost i divljenje za svakoga je i za sve blagotvorno!

S druge strane, bolji smo jer pokrećemo jednu često uspavanu i zaleđenu ljudsku sklonost: razumijevanje.

Razumijevanje zahtijeva prije svega empatiju, a ta se empatija izaziva i razvija odnosom participacije gledatelja filma, odnosom koji sadrži projekciju-identifikaciju s njegovim likovima. Poluhipnotičko stanje filmskog gledatelja pogoduje ne samo bijegu nego također, i pogotovo, ljudskom razumijevanju.

Zaboravljamo svoj egoizam i svoju sitničavost kako bismo živjeli s filmskim likovima i u njima.

Velika djela u kojima sudjelujemo u stanju poluhipnoze omogućuju nam da razumijevanjem drugoga osvijestimo sami sebe.

Divota umjetnosti, divota kulture leži u njihovoj mogućnosti da nas učine humanijima, manje zatvorenima, manje egocentričnima, kompleksnijima i sposobnijima za razumijevanje. Nažalost, to traje samo za vrijeme predstave.³³

Paradoks je u ovome: unatoč mogućnostima razumijevanja koje nam pružaju igrani filmovi, dokumentarci,

³³ Bez obzira na plemenitost i ljepotu svojih djela, umjetnici i pisci nisu bolji jer, pored stvaralačkog nadahnuća, oni teže ne samo priznanju, već i slavi, zavidni su uspjesima većima od svojih, natječu se za književne nagrade ili za izbore u akademije. Književni i umjetnički svijet stvara ljeporječiva djela, no ima u njemu zlih jezika: stvara plemenita djela, ali događa mu se da bude i zloban.

knjige, usprkos svim komunikacijama putem interneta, sve više dominira nerazumijevanje, zatvorenost, pomračenje.

Ponovno postajemo ne normalni, nego normirani.

Jedan je od velikih problema kulture i ovo: što učiniti da humanizacija kojom nas na trenutak prožimaju kazalište, film, čitanje ostane trajnom? Kako to osigurati? Kako osigurati da učinak djela koja nas samo na tren čine boljima potraje?

Umjetnost i estetika moraju pridonijeti poetizaciji života

Vidjeli smo da je naš život podijeljen između proze i poezije, pri čemu poezija pokriva sve ono što je zajedničko, ljubav, svetkovinu, radost; i vidjeli smo da se trans, obuzetost, ushit, ekstaza upisuju i u estetsko i u poetsko stanje.

Ponovimo: obuzetost, ekstaza, višeosobnost osnaženi su oblici naših uobičajenih afektivnih stanja. Iako je riječ o antropološkim stanjima kojih su poetska i estetska stanja samo dio, taj dio odgovara bitnim potrebama.

Ljudsko se biće hrani kruhom, ali i poezijom. No u civilizaciji računa, profita, rascjepkanosti, anonimnosti postoji i povećana potreba za poezijom života.

U onome što Michel Maffesoli naziva neotribalizmom raste potreba za zajedništvom. Raste estetska potreba te otuda, između ostalog, i množenje festivala.

U dioništvu je velika radost: u lijepom koncertu, lijepom djelu uživati zajedno. Samoća može oslabiti estetsku

kakvoću doživljaja. Zašto više uživamo ako lijep film gledamo u kinodvorani nego ako ga u samoći gledamo na televiziji? Zato što postoji zajedništvo: zajedno se smijemo, zajedno plaćemo, zajedno smo ganuti. Dioništvo je jedan od velikih uvjeta estetskog užitka, kao i poetskog života.

Očito je da tjeskoba, strah, odnosno srdžba otklanjaju mogućnost estetskog, koja uvijek pretpostavlja jasnu svijest koja zna da je sklona divljenju, potpuno participativnu svijest.

Stoga nailazimo na veliki problem: kako postignuće razumijevanja učiniti trajnim? Kako učiniti trajnim pjesničko postignuće? Kako zadovoljiti naraslu potrebu poetizacije života u kojem sve više vladaju račun, rascjepkanost, profit, anonimizacija?

Nalazimo se u epohi koja omogućuje najveća razumijevanja i u kojoj narasta vrlo veliko nerazumijevanje. Razumijevanje iziskuje svijest koja priznaje ljudsko jedinstvo /raznolikost, svijest bremenitu obnovljenom humanističkom filozofijom koja shvaća i objedinjuje estetsko iskustvo i kojoj je također potrebno poetsko iskustvo.

Odgajati i preodgajati za estetiku

Nije dovoljno poučavati književnost samo kao književnost, poeziju samo kao poeziju, glazbu samo kao glazbu. Dakako, nužno je u povijest njihove umjetnosti smjestiti lijepa i velika djela, voljeti ih, učiniti ih poznatima. Čak bih

rekao da ta djela, još važnija od priručnika, učenicima valja dijeliti besplatno. Potrebno je djecu i mlade ljude navesti da uvijek isponova napamet uče pjesme koje će se u pamćenje i recitiranje vraćati kao obnovljene čarolije njihova zrelog, pa i staračkog života.

No nadasve bi valjalo pokazivati kako su roman, teatar, film, poezija sredstva za spoznavanje svega ljudskoga, u njegovoj jedinstvenoj i raznolikoj kompleksnosti. To je tim neophodnije što su humanističke znanosti ne samo rascjepkane i zatvorene nego i nepotpune jer ignoriraju subjektivni, biološki i fizički aspekt ljudskog bića.

Djela bi trebalo neprekidnim podučavanjem ukorijeniti u duh učenika. Uspostaviti kao trajno ono razumijevanje koje traje samo za vrijeme čitanja ili predstave. To ukorjenjivanje olakšava mladenačka dob studenata i gimnazijalaca, dob traganja za istinama, dob u koju se dubinski utiskuje biljeg djela koja su obasjala duh.

Napokon, trebalo bi podučavati ono što iskazuje poetsko svojstvo života i stoga nastojati da se doživi i osvijesti ono što jest estetski osjećaj, koji među drugim poetskim osjećajima rijetko biva raspoznat u svojoj originalnosti, a još rjeđe shvaćen u svojoj antropološkoj naravi.

To pokazuje da poduka humanističkih znanosti nije luksuz čiji bi udio trebalo reducirati u korist utilitarnih učenja. Ona je više nego korisna, ona je neophodna i spasonosna za cjelokupan ljudski život. Ona nudi popudbinu za pomoć ljudskom životu, za bolje življenje, za dobro življenje, to jest za življenje u isti mah pametno i poetično.

Kao što smo vidjeli, estetski je osjećaj kompleksan jer on je sudjelovanje i odvajanje istodobno, psihička aktivnost i tjelesna pasivnost. Umjetničko je stvaranje kompleksno jer sjedinjuje nadahnuća koja izviru iz nesvjesnih dubina duha i njegove najuzvišenije svjesnosti.

Desetljećima sam uzalud zagovarao uvođenje kompleksne spoznaje, predlažući sedam tema neophodnih za suočavanje s kompleksnostima života.³⁴ Među njima su:

— spoznaja spoznaje, nužna za svaku težnju jasnoći, koja omogućuje otkrivanje uzroka pogrešaka i iluzija i stjecanje svijesti o uvjetima primjerene spoznaje;

— ljudsko razumijevanje, poduka koja bi se mogla obavljati u suradnji s podukom prethodno spomenutih humanističkih znanosti;

— ljudski identitet i sudbina, poduka koja bi se također mogla obavljati u suradnji s podukom humanističkih znanosti.

Svi ti oblici podučavanja sadrže povezanost među znanjima raznih disciplina, što znači da bi njihovo uvođenje, spojeno s dubokom reformom poduke umjetnosti i estetike, predstavljalo bitnu pedagošku revoluciju.

³⁴ *Le Sept Savoirs nécessaires à l'éducation du futur*, op. cit.

ZAKLJUČAK

Život nema drugog smisla osim sebe sama.

Iskaz „živjeti da bi se živjelo“ može biti nešto drugo doli površna tautologija. „Živjeti da bi se živjelo“ zadobiva smisao kada se prizna i prihvati poetsko svojstvo našeg života, koje, osim toga, omogućuje zajedništvo, ljubav, samoozbiljenje. Živjeti da bi se živjelo potiče nas na izbor svega onoga što je poetski izraz osobnog i kolektivnog života.

Život nema smisla, ali poezija našem životu daje smisao. Život za nas zadobiva smisao u poetskom stanju. Estetski je osjećaj kontemplativna i/ili udivljujuća sastavnica poetskog stanja.

Snažno poetsko stanje vodi nas u blaženstvo. Krajnje blaženstvo koje, očito, postaje ekstaza u različitim oblicima. Mi dubinski stremimo ekstazi do koje ćemo, budemo li imali sreće, kadikad dospjeti.

To ne prijeći da nas i život, a osobito naš ljudski život, učini radoznalima u pogledu njegova misterija: nastojimo znati, nastojimo spoznati.